Ярослав Затилюк

ПЕРШИЙ КИЇВСЬКИЙ МИТРОПОЛИТ: УТВЕРДЖЕННЯ КУЛЬТУ ПРОТЯГОМ XVIII СТОЛІТТЯ

Відома з Повісті временних літ (далі – ПВЛ) історія Володимирового хрещення, попри видиму очевидність, не знає багатьох важливих деталей. Її здавна вважали достовірним описом обставин знаменної події в історії Русі й намагалися уточнити всі недомовки. До розряду таких, зокрема, належать питання про давню руську церковну єрархію (імена перших митрополита та єпископів тощо).

Сьогодні, здається, ні в кого із серйозних науковців не викликає сумнівів те, що знаменита літописна оповідь про Володимирове хрещення є книжною конструкцією початку XII ст., що стала частиною першого історичного наративу Русі – ПВЛ, довершеною видубицьким ігуменом Сильвестром у 1116 р.[1] Інакше кажучи, опис хрещення Русі укладено через більш як сто років після самої події за усталеними літературними моделями і в умовах відсутності якихось точних документальних чи наративних джерел. «Володимирова легенда» (саме так доречно позначити цю розповідь) не містить конкретної інформації. На час її фіксації вже явно «не пам'ятали» імен першого митрополита та єпископів. Їх не названо в літописі: в описах хрещення киян та освячення Десятинної церкви згадуються «попи корсунські і попи цесарицині», на ім'я – лише херсонеський єпископ Анастас Корсунянин.

«Пригадувати» особу руського митрополита-піонера вперше почали редактори церковного уставу князя Володимира. Дві його найраніші текстові редакції кінця XIII ст. – Синодальна (новгородського походження) та Волинська (постала у скрипторії волинського князя Володимира Васильковича) – впевнено вказували ім'я київського архиєрея, з яким Володимир Святославич «охрестив усю Русь» і «в згоді з яким» надав Церкві устав. Однак версії обох редакцій різнилися: укладач новгородської називав першим

[1] Аби не обтяжувати викладу, наразі оминаю традиційні історіографічні припущення про різні редакції літопису, які могли передувати *ПВЛ* у XI ст.

єрархом Леонтія, а волинської – Михаїла[2]. Через кілька століть, за різних обставин і контекстів (яких саме – предмет окремої студії), в історичних культурах претендентів на спадщину Русі утвердилися уявлення, що першим руським митрополитом був Михаїл, «родом сирин». Так, в укладених протягом першої половини – середини XVI ст. історичних наративах Московії – Никонівському літописі та Степенній книзі – з'явився життєпис першого владики, сфокусований передусім на оповіді про заснування ним єпископій у Новгороді, Ростові та Суздалі[3]. Натомість у київських текстах 1620–1670-х рр. (Густинський літопис, Український Хронограф, «*Хроніка Софоновича*», «*Синопсис*» тощо) увагу зосереджено на діяльності «святого митрополита Михаїла» в самому лише Києві, зокрема на хрещенні ним синів князя у Хрещатицькому ручаї та будівництві церков[4].

На відміну від Москви, у Києві перший руський митрополит Михаїл вважався святим і водночас важливим «місцем пам'яті» Київської митрополії. Таким він постає в могилянських друках 1630-х рр. Наприклад, у присвяченому Йосифові (Бобриковичу) жалобному панегірику «*Cherubin…*» 1635 р., Сильвестр (Косов) згадує про мощі архиєрея в Печерському монастирі, що разом з іншими лаврськими реліквіями засвідчують винятковe значення міста як давньої столиці митрополії, іменованої у цьому творі «oney Troei Rossiyskiey». Як сказано в тексті, тут кожен

> znaydę Michała pierwszego Metropolitę Kiiowskiego, który za Włodzimierza okrześćiwszy Ruś w niesprochniałym ciele do tych czasów znayduie się w pieczarach Kiiowskich, gdzie znaydę Piotra, Alexego, y Ione tegoż miasta Archiereów, gdzie znaydę Antoniego, Theodosiusza, Marka Pieczarskich […] znaydę wiele ucierpiałego Iowa Boreckiego prawoslawnego metropolitę wszytkiey Ruśi, a obaczę z nimi błogosławionego Leontia Karpowicza archimandrytę […][5].

---

[2] Пор. публікації цих текстів у виданні: *Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.* / укл. Я. Щапов. Москва 1976. Ярослав Щапов, відомий дослідник редакцій церковного уставу Володимира, вважав, що його первісний вигляд (архетип) постав «з якихось дійсних розпоряджень князя» і не містив імені першого руського єрарха. Як не дивно, найближчою до архетипу цієї пам'ятки дослідник називає Оленінську редакцію (представлену списками кінця XV – XVII ст.), див.: Я. Щапов. *Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI–XIV вв*. Москва 1972, с. 115–135.

[3] Див., зокрема, опис у Никонівському літописі: *Полное собрание русских летописей*, т. 9: *Никоновская летопись*. Санкт-Петербург 1862, с. 57–63.

[4] Саме з Михаїлом пов'язували заснування Михайлівського та Межигірського монастирів. Докладніше про це у статті: Я. Затилюк. «Перепрочитання історії» хрещення Русі князем Володимиром в історичній культурі ранньомодерної України // *Україна в Центрально-Східній Європі*, вип. 14. Київ 2014, с. 96–97.

[5] Цит. за екземпляром у складі конволюту XVIII ст.: РГАДА, ф. 381, оп. 1, д. 1767, л. 532 об.

В іншому своєму творі, що мав програмне завдання прославляти Лавру і Київ, – польськомовному виданні Печерського патерика 1635 р. – Косов зауважує, що святість першого руського митрополита «засвідчена нетлінністю його тіла у печері святого Антонія Печерського через його побожне життя і труди з освячення святим хрестом народу руського, навчання віри православної та поставлення єпископів для різних єпархій на Русі»[6]. А в польськомовній «Тератургемі» Афанасія Кальнофойського 1638 р. зазначено точне місце покладення мощей Михаїла – «справа від входу до печер Антонія»[7].

У наступні десятиліття в самій Лаврі не проводилося жодних спеціальних заходів зі вшанування першого владики[8]. Ба більше, на картах, вміщених у друках Києво-Печерського патерика 1661, 1678 і 1702 р., навіть не значиться місце розташування нетлінного тіла Михаїла. Натомість «справа від входу до печери святого Антонія», де, за мапою із «Тератургеми» мали би бути мощі архиєрея, в цих едиціях другої половини XVII ст. локалізовано мощі «св. Симона, єпископа суздальського». Те саме – на карті в латиномовному виданні Гербінія 1675 р.[9] Ситуація різко змінюється в другій чверті XVIII ст., коли цілеспрямованими зусиллями лаврських настоятелів у Києві активно утверджується культ першого руського митрополита Михаїла.

Один із результатів остаточно оформленої впродовж другої чверті XVIII ст. лаврської легенди про св. Михаїла – утвердження на тривалий час переконань про «історичну достовірність» особи митрополита-піонера. Його, до речі, досі вважають руським першоєрархом у сучасних Православних Церквах України та Росії. Тим не менше, сумнів щодо ролі владики у християнізації Русі висловив ще Микола Карамзін в «Історії держави російської» 1818 р. На його думку, «лаврська легенда не узгоджується

---

[6] Переклад з відповідного фрагмента твору: *Patericon albo Żywoty śś. Oyców Pieczarskich, obszernie słoweńskim ięzykiem przez Świętego Nestora Zakonnika y Latopisca Ruskiego przed tym napisany, obiasniony y krocey podany przez Silwestra Kossowa*. W Kijowie, W drukarni Ś. Lawry Pieczarskiey Roku 1635, c. 169–170.

[7] У цій книзі наведено текст напису біля мощей: «тут святий Михаїл лежить: це той, якого послав царгородський патріарх Сергій або, як інші думають, Миколай Хрисоверх для хрещення з князем Володимиром Русі, яку і справді хрестив» (*Teratourgema lubo Cuda ktore były tak w samym swiętocudotwornym monastyru Pieczarskim Kiiowskim, iako y obudwu świętych Pieczarach… teraz zebrane y światu podane przez W. Oyca Athanassiusza Kalnofoyskiego*. Z drukarni Kijowo-Pieczarskiey Roku 1638, c. 15).

[8] Винятком можна вважати друк Канону печерським преподобним Мелетія Сиріга у виданнях Акафістів від 1663 р., де серед київських єрархів згаданий і Михаїл. Проте там він фігурує без вказівки на першість (ситуація зміниться в едиціях з другої чверті XVIII ст.).

[9] Див. публікацію карт 1661 і 1675 р. із зображенням Антонієвих печер у: Т. Люта. *Imago Urbis: Київ на стародавніх мапах*. Харків – Київ 2017, с. 88.

з достовірною історією», адже давні літописи не знають імені першоєрарха[10]. Однак у публікації Євсевія (Ільїнського) 1835 р., вихованця Київської духовної академії, що згодом став архимандритом і ректором Київської семінарії, цей сумнів розвіяно вказівкою на «наявні у Лаврі достовірні мощі» та власними спекуляціями довкола різних інших дискусійних місць ПВЛ[11]. Ця розвідка з'явилася з відома і за підтримки київського митрополита Євгенія (1823–1837), який спонсорував збірник із дослідженнями студентів КДА, і на подальші кілька десятиріч забезпечила наукові підстави для лаврської легенди. Лише в останні десятиліття XIX ст. у публікаціях Євгена Голубинського, Івана Малишевського, Олександра Павлова та Павла Лебединцева актуалізовано ідею Карамзіна. На переконання цих дослідників, сформований у Лаврі культ Михаїла став наслідком або давнього непорозуміння (книжники XV ст. помилково назвали першого митрополита ім'ям єпископа, котрого в IX ст. Фотій відряджав місіонером на Русь), або плутанини (за Лебединцевим, цей культ стосувався іншого архиєрея середини XII ст.)[12]. Надалі історики цікавилися, хто ж таки був першим митрополитом Русі. Таким наразі вважається Феофілакт із Севастії[13].

Інше питання – формування та розвиток культу Михаїла – не було предметом спеціальних студій. Вказані вже праці концентрувалися передовсім на з'ясуванні того, чи справді митрополит з цим іменем є піонером. Тільки у статті І. Малишевського, де у хронологічній послідовності перелічено тексти XIII–XVIII ст. зі згадками Михаїла як першоєрарха, побіжно зауважено, коли його таким визнано, а також як розвивалося його шанування в Києві. Деталі й обставини появи культу науковець обіцяв розкрити

[10] Н. Карамзин. *История государства Российскаго*, т. 1, 2-ге вид., Санкт-Петербург 1818, с. 188–189 (прим. 474).

[11] Евсевий. Кто был первый митрополит киевский // *Собрание сочинений студентов Киевской Духовной Академии*, т. 1. Киев 1839. Див. також перевидання: Те саме // *Маяк*, т. 7, кн. 13–14. Санкт-Петербург 1843, с. 1–26.

[12] П. Лебединцев. К вопросу о киевском митрополите XII в. Михаиле // *ЧИОНЛ* 10 (1896) 3–14 (отделение II); А. Павлов. Догадка о происхождении древнерусского предания, которое называет первого руского митрополита Михаилом Сириным // Там само 11 (1896) 22–26 (отделение II); П. Лебединцев. Примечания к «Догадке» А. С. Павлова // Там само 11 (1896) 27–33 (отделение II); Е. Голубинский. *История русской церкви*, т. 1, кн. 1. Первая половина тома. Москва 1901, с. 276–285; И. Малышевский. Кто был первый митрополит киевский? // *Труды Киевской духовной академии* 10 (1883) 123–171.

[13] Інформацію про нього подано в укладеному Анджеєм Поппе каталозі київських митрополитів, що виходив як додаток до монографій: Я. Щапов. *Государство и церковь Древней Руси XI–XIII вв*. Москва 1989, с. 191–206; Г. Подскальски. *Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988–1237 гг.)*, 2-ге вид. / пер. А. Назаренко. Санкт-Петербург 1996, с. 446–471.

в наступній розвідці, проте вона так і не була надрукована[14]. Крім того, нещодавно, у 2018 р., побачила світ робота Віталія Ткачука про роль шанування знакових давньоруських святих у творенні політичної й історичної ідентичностей Київської митрополії та Російської імперії. Дослідник серед іншого звернувся до факторів розвитку культу Михаїла, зокрема його використання Печерською лаврою для утвердження своєї незалежності від київського владики (право ставропігії), доведення правоти в поземельних спорах із підданими Софійської катедри та підкреслення власної ексклюзивності в усій імперії[15].

У цій статті увагу зосереджено на основних «фактах» історії Михаїлівського лаврського культу у XVIII ст., а також його найважливіших завданнях.

* * *

1 жовтня 1730 р., «при нарочитом собрании всєго духовєнства», урочисто перенесено мощі «спасителя Христова Михаїла» з Ближніх печер преп. Антонія до Успенського собору Києво-Печерської лаври. Щойно відновлений після спустошливої пожежі у квітні 1718 р. головний храм монастиря урочисто посвятили. Приписані Михаїлові нетлінні останки поклали «на опрєдєлєнном прєукрашенно уготованном мєстцє: идєжє прєподобныя Іулиянии прєждє сєго опочиваху». Саме так архимандрит Роман (Копа) рапортував про виконання указу імператриці Анни Іванівни урядовцю з її найближчого оточення, графові Гаврилу Головкіну. На знак вдячності за сприяння у появі цього розпорядження граф отримав від Лаври календарі та хрест із мощами різних святих, а також запевнення, що в обителі «за посередництвом святителя Михаїла й інших» постійно моляться за «здравіє» імператриці та багатоліття її царювання. Головкін 21 січня 1731 р. відповів про надходження рапорту та про піднесення ним монархині часток надісланих із монастиря святих. Разом з копіями цих листів в окремо провадженій монастирською канцелярією справі[16] збереглися донесення, що лаврський

[14] И. Малышевский. Кто был первый митрополит киевский, с. 123–171. Показова обставина: автори наукових публікацій 1890-х рр. про легендарного першого київського митрополита взагалі не звертаються до цієї роботи Малишевського.

[15] В. Ткачук. Культы древнерусских святых в Киевской митрополии XVII – первой половины XVIII в. как инструмент исторической и политической легитимации // *Нарративы руси конца XV – середины XVIII в.: в поисках своей истории* / відп. ред. А. Доронин. Москва 2018, с. 394–402. Справді, наявність у соборі Лаври мощей першого митрополита додавало їй «іміджу», однак не могла бути безпосереднім аргументом у суперечках обителі з митрополичою катедрою за маєтності та ставропігію.

[16] Листи цитовано за їхніми копіями, що ввійшли до цієї справи. На першому її аркуші (із заголовком) у XVIII ст. зроблено помітку рукою: «к делам пещерным». Сама справа зберігається у: ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 (загальночернечі), спр. 26.

повірений у столиці Ісая не одержав з обителі «обшитий чорною шкірою» ящик із фруктами та листами для різних осіб. А там з-поміж іншого мало бути й «писаниє благодарствєнноє» за імператорський указ про перенесення «чесних мощей» митрополита Михаїла. Можна тільки здогадуватися про розміри презентів та про вельмож, яким вони призначалися як додаток до листів. А головне – про час і зусилля, докладені лаврським начальством для отримання бажаного імператорського документа[17].

Указ Анни Іоанівни від 27 липня 1730 р. був усього-на-всього санкцією на перенесення мощей митрополита з Антонієвих печер до собору обителі. Однак надалі в трактуванні Києво-Печерської лаври цей акт став аргументом на користь легітимності вшанування святості самого першоєрарха й одночасно підтвердженням належності йому тих нетлінних останків, котрі ще з 1630-х рр. видавалися за Михаїлові. Важливо, що це розпорядження з'явилося без участі (і фактично – в обхід) Святішого Синоду, якому довелося б спеціально пояснювати вмотивованість визнання святості митрополита, походження та історію його мощей тощо. На певний час це давало змогу Лаврі не погоджувати із Синодом спеціальне внесення до лаврських Міней та місяцесловів церковних поминань першого архиєрея, що було суттєвим для утвердження і популяризації його культу.

У будь-якому разі, це перенесення останків у 1730 р. посприяло активізації їхнього лаврського шанування. Наступні й цілком очікувані кроки монастиря – поширення інформації про «свого» святого за допомогою друкарського верстата. Ім'я Михаїла вже вносять до печерських місяцесловів, а в Мінеях друкують тексти відповідних церковних служб. Усе це робилося поступово, протягом наступних двох десятиліть. Якщо проаналізувати лаврські видання за цей період, то можна зафіксувати відмінності у формах і способі вшанування пам'яті першоєрарха. Це, своєю чергою, засвідчує зміни в «ідейній програмі» пропагованого чернечим осередком культу.

При встановленні дня пам'яті Михаїла орієнтувалися, вочевидь, на дату перенесення його мощей 1 жовтня 1730 р., адже у друкованих місяцесловах, що зазвичай додавалися до Акафістів та Євангелія, ім'я святого поміщено під 30 вересня. Що ж до важливості цього поминання, то впродовж другої чверті XVIII ст. у її визначенні відбулися істотні зміни. Так, у місяцеслові, доданому до лаврських Акафістів 1741 р., пам'ять «с(вя)таго Міхаила

[17] Віталій Ткачук припустив, що імператорський указ з'явився завдяки можливості Романа (Копи) перемовитися про це з Анною Іванівною. Така нагода могла би трапитися під час його возведення у сан в Ізмайлівському палаці в червні 1730 р. за присутності імператриці: В. Ткачук. Культы древнерусских святых в Киевской митрополии XVII – первой половины XVIII в., с. 397. Значно продуктивнішою, однак, є заувага дослідника про досвід цього архимандрита в лобіюванні при дворі інтересів обителі, отриманий ще до лаврського настоятельства.

пєрваго митрополита Кієвскаго» позначено як ординарне свято (чорним шрифтом і без додаткових маркерів)[18]. А вже в календарях з аналогічних видань 1754 і 1758 р. пригадування цього архиєрея, як і князя Володимира та засновників Печерської обителі, опиняється в розряді празників середньої значущості (серед наступних після найважливіших християнських свят – таких як Різдво, апостолів Петра і Павла тощо)[19]. Отже, за два десятиліття Михаїла приєднано до першорядних київських святих: Антонія й Феодосія Печерських та хрестителя Русі князя Володимира Святославича.

Подібна тенденція спостерігається у способі репрезентації церковної пам'яті Михаїла у лаврських Мінеях другої чверті XVIII ст. Спершу це було коротке поминання в едиції 1734 р.: «Ижє во стыхь отца нашєго Міхаила, пєрваго митрополита Кієвскаго», яке до того ж подавалося аж після згадки священномученика Григорія з Великої Вірменії та преподобного Григорія на річці Пелшмі[20]. У наступному друці печерських Міней 1745 р. ім'я митрополита фігурує під тим же числом і з тими самими святими, однак уже із зазначенням необхідних для служби гласів з тропарями і кондаками та з коротким текстовим супроводом. Спочатку вказано на глас 6 із тропаря св. Михаїла, далі вміщено похвалу митрополитові за реалізацію пророцтва апостола Андрія на київських горах:

> днєсь пророчєствіє во апслѣхъ пєрвозванного исполнися: сє бо на сихъ горахъ возсїя блгдть и вѣра оумножися: и ижє нєвѣрїємъ обвєтшавшїи, бжєствєнною купѣлію отродишася, и быша людїє обновлєнїя, црскоє сщєнїє, языкъ стъ, Хрстово стадо, єму жє ты пєрвый пастыръ явился єси (тут і далі підкреслення наше. – *Я. З.*), яко пєрвѣє крєщєнїємъ послуживый. И нынѣ прєдстоя Влдцѣ Хрсту Бгу, моли всѣмъ сномъ россійскимъ спастися: имаши бо дєрзновєніє, яко ієрархъ Бжїй и сщєнослужитєль[21].

Пізніше, після вказівки на 2-й глас із кондака Михаїла, першого київського єрарха названо другим Мойсеєм:

> Мойсєй вторый Россїи явился єси отчє, прєнєсємый мыслєнный вїноградь от єгипєтскаго ідолослужєнїя в зємлю пророчєствїємь прєдувидѣну,

---

[18] *Акафісты и каноны и прочая душеполезная молєнія*. Київ 1741, арк. 321 зв.

[19] *Акафісты и каноны и прочая душеполезная молєнія*. Київ 1754, арк. 321 зв. Поминання «стаго Міхаила пєрваго митрополита Кієвскаго» набрано червоним шрифтом і супроводжено зображенням хреста. Свята ще більшої значущості виділено так само, тільки зображення хреста поміщено в червоне коло. Аналогічний аркуш бачимо й у виданні Акафістів 1758 р.

[20] *Анфологіон, сі єсть цвітословіє, или трефологіон, сі єсть словопитаніє*. Київ 1734, арк. 81 зв.

[21] *Анфологіон, сі єсть цвітословіє, или трефологіон, сі єсть словопитаніє*. Київ 1745, арк. 81.

о нєй жє подобообразно рєщи: будєть оутвєрждєніє вѣры на зємли, и на вєрсѣх горь Кієвскихь прєвознєсєтся пачє Лївана плодь питающь міра всєго: от нєгожє вкусившє, оублажаємь тя Мїхаилє Бжїй стлю[22].

В ідейному плані прив'язка митрополита Михаїла до апостола Андрія та біблійного Мойсея підкреслювала його роль в історії хрещення Русі й водночас – «достойне» місце серед провідних київських святих. Так недавно актуалізований Лаврою подвижник опинився на одному рівні з авторитетними отцями, які мали тривалу традицію вшанування.

У наступному виданні лаврських Міней 1750 р. (у книзі за вересень) надруковано «Службу ижє во свєтыхь отцу нашєму Міхаилу, пєрвому митрополіту Кієвскому, и всєя Россіи». Його особливістю є не лише повна публікація тексту церковного чинопослідування, а й сам титул єрарха – митрополит київський і «всія Росії». На початку служби в характерних риторичних тонах відзначено вагомість особи митрополита Михаїла як пастиря-наставника у вірі князя Володимира Святославича, а через нього – всієї Русі:

свѣтомь свышє освѣщся вєликїй Владимїрь, аки зарю прїємь тя Бжїй стителю, привєдє во омрачєнную ідолослужєнїємь Россійскую зємлю, да и тамо освѣтятся людїє твоимь пришєствїємь, и вразумятся истинныя вѣры познанїємь[23].

Як бачимо, святий опиняється «на рівних» з рівноапостольним хрестителем Русі, тож невипадково, що в лаврських місяцесловах пам'ять Михаїла за важливістю маркується так само, як і Володимира та засновників Лаври.

Протягом двох згаданих десятиліть у монастирі також підготовано і життєпис митрополита. Його найдавніша версія збереглася в рукописі, що належав Геннадію (Комаровському). Це невеликий (з десяти аркушів) зошит, де чітким півуставом записано текст церковної пам'яті Михаїла, а за ним на останніх двох аркушах – «Сказанїє о пришєствіи вь Києвъ ижє въ стыхъ отца нашєго Михаила, пєрваго митрополита Россійскаго, и о крєщєніи от нєго Россіянь. И о прєнєсєніи чстныхь его мощєй, от пєщєры прпдбнаго отца ншєго Антонія, вь Вєликую црковь Оуспєнія Прстыя Бцы» (далі – «Сказання»). На звороті першого аркуша манускрипта тушшю із золотом виконано зображення першоєрарха. На останній сторінці, після тексту «Сказання» зроблено нотатку скорописом: «Сія служба стля Хрстова Міхаила митрополита Кієвскаго. Написася трудолюбивымъ

[22] *Анфологіон, сі єсть цвітословіє, или трефологіон, сі єсть словопитаніє*. Київ 1745, арк. 81–81 зв.

[23] *Анфологіон, сі єсть цвітословіє, или трефологіон, сі єсть словопитаніє*. Київ 1750, арк. 185 зв.

архимандрітомъ Тоболскимъ, прєподобнѣйшимъ отцємъ Гєнадіємъ Комаровскимъ в Кієвопєчєрской Лаврѣ житєльствующємъ. В року 1745 мь»[24]. Цю приписку дослідники наводять як свідчення про авторство колишнього тобольського архимандрита щодо служби Михаїлу і «Сказання»[25]. Швидше за все, Комаровський замовив копії цих текстів по своєму поверненню до Лаври із Тобольська (остаточно в 1745 р.[26]), оскільки згадана служба майже дослівно дублює вміщену в печерській рукописній Мінеї з 1733 р., коли архимандрит Знаменського монастиря (1724–1740 рр.) Геннадій перебував у Тобольську[27]. Наразі, проте, суттєво важливим є інше: прикінцевий запис у його манускрипті доводить, що на 1745 р. в обителі вже існував текст життєпису Михаїла. Можемо припустити, що його створено монастирськими «вченими мужами» після офіційного перенесенням мощей святого до Успенського собору, тобто між 1730 і 1745 рр.

«Сказання» розпочинається із повідомлення про прибуття до Києва з Володимиром із Корсуня першого руського митрополита Михаїла «со множествомь презвитеровъ и клирыковъ [...] року бытія 6496 го, а от Рождєства же Хрстова 994 го (sic! – *Я. З.*)». Пастиря, який був «родомь Сирынь», прислав патріарх Миколай Хрисоверх «в царство Василія и Константина, благочєстивых црєй грєчєскихь». У Києві він одразу охрестив синів князя

[24] Див.: ІР НБУВ, ф. 306, № 53 П/18, арк. 1–10.

[25] Уперше цю гіпотезу запропонував Микола Петров у своєму описі київських рукописних збірок: Н. Петров. *Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве* [= *Собрание рукописей Киево-Печерской Лавры, киевских монастырей Златоверхо-Михайловского, Пустынно-Николаевского, Выдубицкого, женского Флоровского и Десятинной церкви*, вип. 2]. Москва 1896, с. 19–20. Згодом він повторив її у виданні корпусу документів з історії Київської академії: *Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии, Отделение второе (1721–1795 гг.)*, т. 1, част. 1–2: *1721–1750 гг.* Киев 1904, с. 423. Припущення прийняв Констянтин Харлампович: К. Харлампович. *Малороссийское влияние на Великорусскую церковную жизнь*. Казань 1914, с. 623. Сприймається ідея й нині: С. Кагамлик. *Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури (XVII–XVIII ст.)*. Київ 2005, с. 334; В. Ткачук. Культы древнерусских святых в Киевской митрополии XVII – первой половины XVIII в., с. 398.

[26] Коротка біографічна довідка про Геннадія (Комаровського) наведена в: С. Кагамлик. *Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури*, с. 333–334; Його ж. Комаровський, чернече ім'я Геннадій // *Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст.*: *Енциклопедичне вид*. Київ 2001, с. 270.

[27] Можна припустити, що після повернення з Тобольська до Лаври Комаровський зацікавився актуальним на той час лаврським культом митрополита Михаїла (фактично створеним за відсутності архимандрита) і замовив для себе виготовлення копій текстів про цього святого архиєрея та його зображення, що прикрашає зворот титульного аркуша рукопису. До речі, зберігся схожий рукопис Геннадія з творами, що відображають інший лаврський культ – архидиякона Стефана. У цьому кодексі так само вміщено текст служби святому і його зображення. Див.: ІР НБУВ, ф. 306, № 55П/20.

Володимира, всіх киян у Почайні, а потім «скинув» ідолів. За це єрарх і визнаний святим – як пастир, що «толикою жє в разорєніи кумировь и кумирниць болѣзнію гордаго порази діявола» (у скинутому Перуні «стогналь живущій в нємь діяволь»). Святість Михаїла обґрунтовується уподібненням його вчинків з діями Архистратига Михаїла: «якоже бо той низвєржє с нбси діавола, сицє а сєй [Михаїл] от россійскія зємли изгна его». І найголовніше – перший митрополит, як воїн Христа, «в єдинь бо годь архієрєйства своєго всю землю русскую привєдє крєщєнію». Розповідь про пастирство Михаїла підсумовано словами, що він є образом «добродѣтелнаго житія», за що його останки в Лаврі й досі нетлінні: «Року бытія мира 6500 го, от Рждства Хва, 998 го, прєставися кь вѣчной жизни; и от тѣхь врємєнь досєлѣ нєдадє Гсдь прпдбному своєму на зємли видѣти истлѣнія». Текст завершується апеляцією до указу імператриці Анни Іоанівни 1730 р. про перенесення мощей святителя та встановлення його щорічного поминання як родоначальника всіх руських пастирів («оуставися праздновати повсєгодно мсця сєптєвріа в 30 дєнь [...] яко да породивый Россію отць и пастырь крєщєніємь [...] [і яко] пастирєй началник»)[28].

«Сказання» фактично створювало «історичний паспорт» демонстрованим у Лаврі мощам святителя і, відповідно, було необхідною для пропагування культу оповіддю. Сама історія Михаїла скомпонована за схемою «Володимирової легенди», дзеркально відображаючи окремі з її основних сюжетів, у т. ч. опис баптизації киян і скинення ідолів. Про це нагадували постійні перевидання лаврського «Синопсису» (його першодрук з'явився в 1674 р.), звідкіля до «Сказання» запозичено повідомлення про хрещення 12 синів князя (у виданні це окрема глава), а також імена константинопольського патріарха, грецьких кесарів та рік баптизації князя[29]. З інших джерел, а саме з «Каталогу митрополитів з літописанням коротким» Димитрія Туптала (укладеного в Лаврі у 1690-х рр. і поширеного в численних копіях упродовж XVIII ст.), взято інформацію про походження першоєрарха («Михаилъ родомь сиринъ») та роки його пастирства («пасъ же новоозрасшую цєрковь Хрстову лѣтъ чєтири, прєставися в лѣто бытия мира 6500 Рождєства Хрстова в лѣто 992»)[30]. Щоправда, це запозичення не позбавлене помилок: роки від створення світу передано точно, а от рахунок

[28] Усі цитати за: ІР НБУВ, ф. 306, № 53 П/18, арк. 8 зв. – 10.

[29] Див.: *Синопсис или краткое собрание от различных летописцев*. Київ 1674, арк. 64–65.

[30] Каталог митрополитів Димитрія цитовано за лаврським рукописом, що, як уважається, є його автографом: ІР НБУВ, ф. 306, № 352П/169, арк. 178–178 зв. Показово, що в Димитрія весь опис діянь митрополита Михаїла, не названого навіть святим, обмежується короткою фразою про впровадження ним освіти («взимашє дѣти от родитєлєй, и даяшє их оучити кнігамъ»).

від Різдва Христового – хибно. Як результат, управління митрополією Михаїлом віднесено на 994–998 рр., замість 988–992 рр.[31]

«Сказання», по суті, доповнювало традиційну легенду «Володимирового хрещення», адже воно представляло ще одного головного героя, рівного за значущістю князеві Володимиру. Але головною метою тексту, схоже, було підсилення активної пропаганди Лаврою в другій чверті XVIII ст. першого єрарха як святого. Твір явно задумувався як житіє, і провідний його мотив – заявити про подвиг митрополита (хрещення і скинення ідолів) та нетлінність його поховання, що стали причиною й доказом святості Михаїла. Водночас цей твір має й інші жанрові властивості, виступаючи певною мірою як життєпис. Недарма його заголовок – не «Житіє...», а «Сказання про пришестя і… нетлінність мощей». Цей наратив і справді частково нагадує звичну історичну оповідь з усією повнотою інформації про роки пастирства й діяльності митрополита. Завдяки цьому він міг справляти ще одне потрібне враження – легітимності вшанування «всім пастирям начальника» як батька, який хрещенням «породив Русь». Цей ефект додатково підсилено апеляцією до указу імператриці Анни Іоанівни 1730 р. про перенесення мощей, що «обростає» додатковим тлумаченням, мовляв, завдяки ньому «оуставися праздновати повсєгодно, мсця сєптєвріа в 30 дєнь, бгоподвижнымъ изволєнієм» щорічної пам'яті владики. Тим самим Лавра легітимізувала свою несанкціоновану ініціативу включити ім'я святого та службу Михаїлу до місяцесловів і Міней. Такі рішення мали би погоджуватися із Синодом, проте монастир і в багатьох інших ситуаціях діяв самостійно, всілякими способами довго уникаючи цензури своїх видань[32].

«Сказання» відіграло визначальну роль у підтримці лаврського культу. Його вибито «золотими літерами на мідній деці» біля раки з мощами Михаїла в Успенському соборі (при цьому опущено лише надто велику назву). Поки що важко визначити, коли це сталося. Найдавнішим свідченням про саме такий текст на таблиці біля нетлінних останків є довідка монастиря про Михаїла для оберпрокурора Синоду графа Олексія Мусіна-Пушкіна в 1795 р., де його процитовано повністю[33], а наступним – публікація у третьому виданні «Короткого історичного опису Києво-Печерської Лаври» 1805 р.[34]

---

[31] В інформаціях монастиря про першого митрополита пізнішого часу цю помилку виправлено. Див., напр., довідку про мощі Михаїла, підготовлену 1795 р. для оберпрокурора Синоду О. Мусіна-Пушкіна: ЦДІАК України, ф. 128, оп. 2 заг., спр. 23, арк. 4–6.

[32] Детальніше стратегії відстоювання Лаврою своїх інтересів та способи уникнення цензури розглядає: М. Яременко. *Перед викликами уніфікації та дисциплінування: Київська православна митрополія у XVIII столітті*. Львів 2017, с. 58–80.

[33] ЦДІАК України, ф. 128, оп. 2 заг., спр. 23, арк. 10–11.

[34] Цей твір уперше вийшов друком у 1791 р. за редакцією київського митрополита Самуїла (Мислав'ського, 1783–1796) і виконував роль провідника по реліквіях та минулому

Дослідники, які розглядали різні питання історії, пов'язаної з першим митрополитом, логічно допускали, що наведений у цій едиції напис з'явився біля раки з мощами відразу після її встановлення в 1730 р.[35] І все ж є підстави думати, що його первісний варіант був іншим, коротшим. Зміст варіанта дізнаємося з рукопису під назвою «Книга, імєнуємая описания внутри вєликой пєчєрской цєркви в библиотєки, которая содєржится в видєнии єклєсиарха», яка наразі вважається укладеним у 1720-х рр. начерком схеми розписів в Успенському соборі Києво-Печерського монастиря[36]. У манускрипті про напис біля раки митрополита Михаїла зазначено: «там же внутри вєликой церкви при двєрях святого жєртвєнника гроб с мощми святаго Михаила, митрополита пєрвого києвского, с надписи прислушающій єму, тропарєй, кондаком и синаксариєм»[37]. Як переконуємося, у 1730-х рр. поруч із мощами святителя викарбувано текст зовсім іншого плану. «Сказання» не містить жодних вказівок на тропарі й кондаки, а отже, не могло слугувати основою для нього. Цілком можливо, що початковим написом була коротка характеристика святого з церковної служби, звідки неважко безпомилково підібрати потрібний тропар і кондак.

найбільшої православної обителі Російської імперії. У перевиданні 1805 р. з'явився новий розділ: «Список разных надписей: имеющихся Киевопечерския лавры, как внутри соборной большой Успенской церкви, так и вне оной, також на ближней и далней пещерах, учинен марта 16 дня 1805 года», де під сьомим номером уміщено текст напису біля раки Михаїла: *Краткое историческое описание Киево-Печерской Лавры*, 3-тє вид. Киев 1805, с. 183–233. Цей розділ передруковано в 1817 р., а також (з окремими редакційними змінами) в додатках до «Опису Києво-Печерської лаври» митрополита Євгенія 1826 і 1831 рр.: Евгений (Болховитинов), митр. *Описание Киево-Печерской лавры. С присовокуплением разных грамот и выписок, обьясняющих оное, также планов лавры и обеих пещер*. Киев 1831, с. 327–329 (додаток № 35). У виданні 1826 р. це додаток на с. 163–164.

[35] Це, зокрема, припускали: И. Малышевский. Кто был первый митрополит, с. 155–158; П. Лебединцев. К вопросу о киевском митрополите XII в. Михаиле // *ЧИОНЛ* 10 (1896) 4–5 (отделение II).

[36] Див.: ІР НБУВ, ф. І, № 5411. Розпис робили за настоятельства Романа (Копи): у «Книзі» вказано про смерть у 1729 р. його попередника Йоаникія (Сенютовича). На останньому аркуші є нотатка про поновлення розписів у 1770-х рр., через це дослідники певний час помилково приписували рукопис Захарію Голубовському, який керував процесом оздоблення храму в 1772–1777 рр. Атрибуцію рукопису як пам'ятки 1730-х рр. уточнюють: М. Истомин. Описание иконописи Киево-Печерской лавры // *ЧИОНЛ* 12 (1897) 34–90 (отделение 3); Н. Петров. Об упраздненной стенописи великой церкви Киево-Печерской лавры // *Труды КДА* 5 (1900) 40–71. М. Істомін стверджував, що початкова частина книги описує зображення Успенського собору, виконані в часи Симеона Олельковича чи відразу після нього (тобто в кінці XV ст.). Микола Петров аргументовано довів, що це не так.

[37] ІР НБУВ, ф. І, № 5411, арк. 29.

Саме «Сказання», натомість, стало підставою для тексту на таблиці біля раки, найімовірніше, у 1770-х рр., під час ремонту і поновлення зображень в Успенському соборі за архимандрита Зосими (Валькевича). В одному із написів усередині «Великої церкви, на стовпі біля лівого крилосу при проповідницькій катедрі» (вперше його опублікував Євгеній (Болховітінов) 1831 р.) розкрито обставини змін у храмі. Згідно з цим джерелом, відбудована в 1722 р. після пожежі церква «иконописным художєством украшєна 1730 […] та жє за обвєтшалостию […] 1769 году свєрху мєдными листами вся покрыта, и в 1776 году внутри иконописным художєством вновь на стєнах и сводах совєршеннєє вся выписана и украшєна тщаниєм сєя С. Лавры Архимандрита Зосимы Валкєвича. Напослєдок по обновлєнии цєркви 1777 году и кєллии Братския в сєй Лаврє єго ж стараниєм жєлєзными листами всє покрыты»[38]. Напевно, після поновлення розписів у соборі, тобто після 1776 р., замінили й напис біля раки Михаїла. При цьому, очевидно, змінили і його форму та зміст. Доречно зауважити, що текст про оновлення фрамуги з мощами Володимира «на мідних деках золотими літерами» і напис, що стосується мощей св. Стефана, завершуються вказівками на 1760–1770-ті рр. Такий самий матеріал використано для фіксування інформації у Ближніх та Дальніх печерах[39] і біля нетлінних останків першоєрарха, тому логічно припустити синхронність оновлення всіх таблиць.

* * *

Зусилля Лаври з популяризації культу Михаїла увінчались успіхом. Показовим свідченням цього став інтерес до святого російської імператриці Єлизавети Петрівни. Як відомо, кровна спадкоємиця Петра I перебувала у Києві в серпні – вересні 1744 р. У камер-фур'єрському журналі її подорожі, веденому кимось із сановників двору, занотовано, що монархиня двічі вклонялася мощам першого руського митрополита в соборі Києво-Печерської лаври. Спочатку, в день свого прибуття, після урочистої Літургії в Успенському храмі, «їх імператорська величність зволили прикладатися до мощей святого Митрополита Михаїла і до чудотворної ікони Успіння Пресвятої Богородиці»[40]. А в день від'їзду з Києва, «12 числа [вересня] після

[38] Евгений (Болховитинов), митр. *Описание Киево-Печерской лавры*, с. 330 (додаток № 35).

[39] Зауважимо, що всі написи, які стосуються кінця 1770-х рр., зроблено на мідних деках золотими літерами, а ранішого періоду – на іншому матеріалі. Це додатково вказує час виготовлення матеріалу для напису біля раки з мощами Михаїла. Див. тексти цих написів у: *Краткое историческое описание Киево-Печерской Лавры*, с. 234–254.

[40] Переклад за публікацією журналу у: В. Щербина. Україна і російський уряд у середині XVIII ст. // *Записки філологічного відділу ВУАН*, ч. 6. Київ 1925, с. 43. Публічний в'їзд імператриці до міста відбувся 29 серпня.

11 години зволила її імператорська величність зі своїх покоїв прямувати в соборну церкву Успіння Пресвятої Богородиці і, приклавшись до святих ікон та до мощей Св. Митрополита Михаїла, пішла звідти до церкви Живоначальної Трійці, що над святими воротьми, і там зволила слухати Божественну Літургію»[41]. Такою увагою в журналі не відзначено жодну іншу київську святиню (крім нетлінних останків св. Варвари, до яких Єлизавета йшла з Лаври «пішо»). Незвична ревність у вшануванні першоєрарха, безперечно, стала наслідком впливу лаврського чиноначалія на уявлення довірливої й побожної імператриці, яка до того ж мешкала в архимандричих покоях монастиря протягом усього часу свого перебування в Києві.

Через декілька десятиліть Печерська обитель домоглася офіційного схвалення власного пантеону святих, а серед них і першого митрополита Михаїла, котрий на мідеритах лаврських Акафістів ще з 1731 р. зображувався в центрі композиції[42]. У 1760–1780-х рр. Зосима (Валкевич) зумів виклопотати три укази Синоду – від 15 червня 1762 р., 18 травня 1775 р. і 31 жовтня 1784 р., якими дозволялося внесення імен усіх цих святих до місячних Міней, а також друкування в них служб на перенесення мощей Феодосія Печерського (під 14 серпня) та на честь митрополита Михаїла (під 30 вересня). Причому в останньому розпорядженні йшлося також про можливість публікувати ці тексти не тільки у складі Міней, а й окремою книгою для широкого вжитку. І що найважливіше – згадані укази передбачали включення лаврських святих до столичних місяцесловів[43]. Таким чином, пантеон подвижників Києво-Печерського монастиря разом з першоєрархом набув загальноімперського статусу, чим засвідчив престиж самої обителі.

Прагнення наголосити на власній значущості в минулому та сучасному й було основним стимулом для Лаври популяризувати культ Михаїла. Вже у повній службі святителю з Мінеї 1750 р. не лише прославлено «пєрваго [...] во ієрарсѣхь», якого «зємля россійская пѣсньми вѣнчаєть»

[41] В. Щербина. Україна і російський уряд у середині XVIII ст., с. 50.

[42] Мідерит «Собор печерських святих» розташовано перед текстом «Правила молебного»: *Акафісты и каноны и прочая душеполезная молєнія*. Київ 1731, арк. 257 зв. При цьому примірники Акафістів з дереворитами не зображали Михаїла аж до їхнього видання 1754 р. Інший важливий факт, який є предметом окремого дослідження, – заміна митрополита Михаїла як центральної фігури Собору печерських святих князем Володимиром, що вперше простежуємо у гравюрі 1774 р. Див. публікацію та опис мідної дошки, яка стала основою цієї гравюри, у: Д. Фоменко, І. Цинковська, Г. Юхимець. *Мідні гравірувальні дошки українських друкарень XVII–XIX ст. у фондах Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*. Київ 2014, с. 152–154.

[43] Про ці синодальні укази докладніше в: И. Малышевский. Кто был первый митрополит, с. 158–160.

і який опинявся на рівних ролях із князем Володимиром у хрещенні Русі («освѣтятся людїє твоимь пришєствїємь, и вразумятся истинныя вѣры познанїємь»)[44]. Текст передусім нагадував про мощі святителя і водночас непрямо натякав на Лавру, яка їх «оберігає». Як читаємо, до першого, а тому найголовнішого єрарха всім належить спеціально звертатися і йому поклонятися: «оусєрдно стєцытєся ко стѣй рацѣ пєрвостля вашєго, пастырєй пєрвоначалнаго пастыря, людїє жє отца своєго пѣснми почтитє». Самі ж останки з 1730 р. перебували в центральному Успенському соборі монастиря. І невипадково в тексті служби інші руські собори і святих запрошено зійтися «до святої раки». Тим самим всі мали би визнати першість давньої київської обителі з-поміж інших монастирів Російської імперії[45].

Культ Михаїла давав змогу Лаврі підтримувати свій традиційний імідж «хранительки реліквій» і «первійшої всіх» обителі з особливим ставропігійним статусом[46]. Це було тим паче доречним через потребу регулярно перепідтверджувати незалежність від київського архиєрея[47], а насамперед через постійний конфлікт із Софійською катедрою з 1690-х рр. і впродовж першої половини XVIII ст. щодо призначення священників у парафіях печерських

---

[44] Варто зазначити, що укладач служби приписав Михаїлові те, що досі в оповідях про хрещення Русі традиційно подавалося як «діяння» князя Володимира: «от тєбє стлю Россіа омовєна водою, чєшуи разумныхь очєсь избавися во стѣй купѣли: и познавши єдинаго создатєля свого, вєрою зовєть […] тєбє славному граду Кієву по крщєніи вєсєлящуся, сквєрнїи їдолы, в них жє пєрвѣйшїй Пєрунь, влачими рыдаху[…]»: *Анфологіон, сі єсть цвітословіє, или трефологіон, сі єсть словопитаніє*. Київ 1750, арк. 187 зв.

[45] Див. також міркування щодо намірів Лаври у пропагуванні культу Михаїла: В. Ткачук. Культы древнерусских святых в Киевской митрополии XVII – первой половины XVIII в., с. 400–401.

[46] Статус ставропігії в монастирі традиційно аргументували посиланням на підробну грамоту князя Андрія Боголюбського 1159 р., яку нібито підтвердив константинопольський патріарх Єремія та століттям до нього – патріарх Максим (у 1480 р.). Текст грамоти Єремії 1592 р. можна вважати першим наданням цього статусу Києво-Печерської обителі: Я. Затилюк. Грамота Андрія Боголюбського Києво-Печерському монастирю // *Ruthenica*, вип. 7. Київ 2008, с. 215–235; Ю. Русакова. «Грамоти» Андрія Боголюбського і Романа Галицького в контексті землеволодіння Києво-Печерського монастиря // *Просемінарій* 5 (2003) 79–115. У 1688 р. московські царі й патріарх підтвердили статус лаврської ставропігії як «архимандрії в Росії по степені першій». Див. текст патріаршої грамоти в: Евгений (Болховитинов), митр. *Описание Киево-Печерской Лавры*, с. 245–256 (додаток № 24).

[47] Після 1688 р. для Лаври звичною справою стало перепідтвердження ставропігії. Як випливає зі збережених документів монастирського архіву, це робилося за кожної зміни настоятеля чи монарха. Див. перелік підтвердних грамот після 1688 р. в: Евгений (Болховитинов), митр. *Описание Киево-Печерской Лавры*, с. 51–52.

маєтностей, друкування книжок, майнові спори й навіть небажання в монастирі поминати митрополита[48].

Лаврський культ поступово набував більших масштабів. Текст друкованої в 1750 р. служби позиціонував Михаїла головним київським святим, яким «красується градь Кієвь до днѣсь, ризою крѣщѣнїя одѣянь от тѣбѣ стлю: и носить аки гривну злату, на выи чстноє Σвгліѣ Хрстово: єжє мы лобызаюзающє, прославляємь слова Бжїя…»[49]. Пропаговані легенда та культ не просто нагадували всім про першого церковного владику – вони акцентували на його «київському походженні», адже саме з Києва в період хрещення церковна єрархія поширювалася на всю Русь. Завдяки цьому, власне, й реанімувався традиційний образ Києва як «православного Сіону» та «матері руського хрещення». Нагадування виявилося на часі, з огляду на фактичну втрату Києвом статусу «церковної столиці» та пониження сану київського митрополита: Варлаама (Ванатовича) 1722 р. в Петербурзі висвячено на архиєпископа. І хоча формально титулатуру поновлено в 1743 р., владиці тоді вже не підпорядковувався прямо жодний єпископ, а «первоначальна митрополія» фактично була підлеглою Синоду єпархією. За таких обставин першоєрарх Михаїл міг стати вдалим «місцем пам'яті» про виняткове значення Києва і його катедри.

Можливо, саме через це київські церкви й монастирі у другій чверті – середині XVIII ст. активно використовують зображення митрополита-піонера. Так, для іконостасу закладеного в 1744 р. Андріївського храму столичний живописець Олексій Антропов підготував три образи, на одному з яких представлений перший руський архиєрей Михаїл[50]. Між 1724–1774 рр. у намісному ряді іконостасу собору Видубицької обителі зліва від Богородиці вміщено ікону з ликом цього святителя[51]. Протягом XVIII ст.

---

[48] Ширше про це в: Е. Крыжановский. Киевская духовная консистория в XVIII веке // його ж. *Собрание сочинений*, т. 1. Киев 1890, с. 459–460; Из отношений Печерской Лавры к киевской митрополии в XVIII в. // *Киевская старина*: *Рубрика «Известия и заметки»* 7 (1894) 100–101; М. Яременко. *Перед викликами уніфікації та дисциплінування*, с. 55.

[49] *Анфологіон, сі єсть цвітословіє, или трефологіон, сі єсть словопитаніє*. Київ 1750, арк. 188 зв.

[50] Він також підготував зображення «Таємної вечері» й образ священномученика митр. Макарія. Як записано на малюнках, «писал живописной науки подмастерье Алексей Антропов 1754 апреля 5 дня». Цит. за публікацією в роботі Федора Тітова «Очерк истории Киевской церкви св. Апостола Андрея Первозванного» (1917), наведеною в: І. Нетудихаткін. *Андріївська церква у часи настоятеля Федора Тітова (1896–1918)*. Київ 2016, с. 146–147.

[51] Іконостас у соборі, згідно із записом, встановлено 1724 р. Образ святителя Михаїла згадано в описі 1774–1775 рр.: В. Ульяновский. *Выдубицкий чуда архангела Михаила монастырь: История в лицах, памятниках архитектуры и церковного искусства*.

на другому поверсі катедрального Софійського собору (у північній частині колишньої зовнішньої галереї) розписано каплицю із зображеннями Спаса, просвітителів Кирила і Мефодія та хрестителів Русі. Крім княжих осіб Ольги та Володимира, тут знаходимо також св. Михаїла[52]. Все це виявляє ревність місцевої церковної еліти до пропагування пам'яті про першого митрополита, а разом із ним – і образу «первопрестольного» Києва. На рубежі XVIII–XIX ст. уявлення про особливу церковну та історичну роль міста стане частиною його паломницького дискурсу (принаймні відтоді таке бачення добре відстежується у широкому колі джерел), а ідентифікація Києва як «Єрусалима землі Російської» міцно триматиметься й упродовж XIX ст. (саме так, наприклад, фігурує Київ у рескрипті імператора Олександра II 1856 р.).

Як би там не було, лаврська легенда та сформований на її основі культ доповнювали новим сюжетом традиційну й усталену століттями «Володимирову легенду». Демонстрація мощей «першого митрополита» в центральному соборі давньої київської святині створювала ілюзію достовірності існування ще одного героя, не названого в ПВЛ, але рівного за значущістю князю Володимирові. Проте герой виявився фіктивним. Аргументоване спростування аури лаврського культу потребувало часу і зусиль. Але це стане темою наступного дослідження.

Киев 2009, с. 395–396, 400. Образ або містився в іконостасі ще від 1724 р., або ж з'явився тут замість якогось іншого перед 1774 р.

[52] Про розписи Софійського собору, виконувані з 1720-х рр., див.: П. Жолтовський. *Монументальний живопис на Україні XVII–XVIII ст.* Київ 1988, с. 41–42.